

TEMURIYLARDAN KEYINGI DAVRDA IJTIMOIIY FIKRLAR
RIVOJI

Obidov Bekzodxo'ja Baxodir o'g'li

TDTr.U talabasi.

Ilmiy raxbar. Salimov Baxriddin Lutfullayevich

Annotatsiya. *Temuriylar sulolasidan so'ng O'rta Osiyoda beqarorlik vujudga keldi. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar o'zgardi. Siyosiy ziddiyatlar paydo bo'ldi. Temuriylar bilan shayboniylar o'rtasida ixtiloflar kelib chiqdi. Shaybonixon 1499-1500 yillarda Turkistondan Samarqandgacha yurish qildi. Lekin Samarqandi bosib olish uchun olib borilgan dastlabki harakatlar barbod bo'ladi. Ammo, Buxoro viloyati, Qorako'l, Qarshi, G'uzor va boshqa joylardagi qo'zg'olonlarning bostirilishi va Samarqandni olti oy qamal qilib, Boburning Samarqandni tashlab chiqishga majbur etilishi Movarounnahrdagi faoliyatga ta'sir etmay qolmaydi.*

Kalit so'zlar . *O'rta Osiyo, Temuriylar, siyosiy ziddiyatlar, shayboniylar.*

Abstract. *After the Timurid dynasty, instability arose in Central Asia. Socio-economic processes changed. Political conflicts arose. Disagreements arose between the Timurids and the Shaybanids. Shaybanid Khan marched from Turkestan to Samarkand in 1499-1500. However, the initial attempts to capture Samarkand failed. However, the suppression of uprisings in the Bukhara region, Karakul, Karshi, Guzar and other places and the six-month siege of Samarkand, forcing Babur to abandon Samarkand, could not but affect the activities in Transoxiana.*

Keywords. *Central Asia, Timurids, political conflicts, Shaybanids.*

Shaybonixon Samarqandni, keyinroq Andijon, Toshkent, Hisor, Badaxshon o'lkalarini o'ziga qaratib, Xorazmga yurish qildi va uni egalladi. Ana shu jarayonlarning o'zi mamlakatni madaniy, ma'naviy, falsafiy jihatlariga ta'sir etadiki, bu ta'sir ma'lum ma'noda xalqlar faoliyatini ham o'zgarishiga olib keladi. Xurosonni egallagan Shayboniynixon Eronni ham bosib olmoqchi bo'ladi. Biroq, Eron shohi Ismoil 1510 yilda Marv yaqinida 17 ming kishidan iborat qo'shini bilan Shayboniynixonni qamal qiladi va mag'lubiyatga uchratib, Shaybonixonni esa o'ldiradi. Ta'kidlash kerakki butun umrini toj-taxt uchun kurashda o'tkazgan Shayboniy buyuk hukmdor bo'lgan. O'z davrining yirik lashkarboshchisi va shoiri ham edi. U o'z sulolasi manfaatlari uchun ilm-fan, san'at, adabiyot ahllarini o'z saroyiga atrofiga to'plagan edi. Temuriylar saroyini tark etgan Muhammad Solih hamda Binoiylarni o'z panohiga olgan. Ma'lumki, Muhammad Solih Shaybonixon

haqida tarixiy doston “Shayboniynoma”ni yozib qoldirgan. Bu dostonda Shayboniylar davri batafsil yoritilgan. Unda ikki sulola (temuriylar va shayboniylar) oʻrtasidagi toj-taxt uchun kurash natijada koʻp shahar va qishloqlar xonavayron boʻlgani, minglab kishilar qirilib ketgani, ochlik va ommaviy kasalliklar vujudga kelgani yoritilgan.

Muhammad Solih dostonida Shayboniixonning shahar va qishloqlarga bostirib kirishini tasvirlab:

“Hech kim qolmadi ul vaqt quruq,
yoʻq erdi molu qiz olurgʻa soʻruq”,

yoki

“Bottilar molgʻa lashkar borchu,
boʻldilar boy-tovongar borchu”.

deydi. “Molu qiz olish” da Shaybonixonning oʻzi ham nazardan chetga qoldirilmasdan tasvirlanadi. U Boqi Tarxonni yengib Buxoroni qoʻlga kiritganida, 12 yashar norasida qizni xotinlari qatoriga qoʻshib oladi. Shayboniixon Kaxon va Alojaxonlarni hiyla-nayrang bilan yengib asir olar ekan, ularni xotin-qizlariga haqoratli soʻzlar aytadi, Shaybonixonni

“Oʻzga xonlar kabi majlis qurmas,
Ayshu ishrat soridin dam urmas.
Boda ichmoq sari boʻlmas moyil,
Bir zamon ishidin boʻlmas gʻofil”,-

deb, taʼriflaydi, Muhammad Solih. Ushbu faoliyat va hodisalardan koʻrib turibmizki oʻsha davrlarda oʻlkada notinchlik boʻlib barqaror rivojlanish uchun imkoniyat boʻlmagan. Shunday boʻlsada, oʻsha davrda yozilgan asarlarning koʻpchiligida xalq ommasining faoliyati, uning vatanparvarligi, qahramonligi, jabrdiydaligi adabiyotlarda tasvirlanadi. Jumladan Shodiyning “Fathnomai xoniy” asarida ham xalq turmush tarzi aks ettirilgan. Shayboniylar davridagi falsafiy faoliyat koʻproq diniy eʼtiqod asosida rivojlandi. Xudoning amri irodasi asosidagi fikrlar hukmronlik qildi.

XVII asrning ikkinchi yarmi va XVIII asrning birinchi yarmilarida Oʻrta Osiyoda falsafiy fikrlar uchun oʻzgarishlar boʻlaboshladi. Bu oʻzgarishlar misolida mutafakkir Mirzo Abdulqodir Bedil (1644-1721)ni olish mumkin. Mirzo Bedil Hindistondagi Bengaliyaga qarashli Azimobodda xizmatchi oilasida tugʻilgan va Dehlida vafot etgan. U 120 ming misradan ortiq sheʼr va 20-25 bosma taboqdan iborat nasr yozgan. Falsafaga doir “Irfon” (bilim), “Chor unsur” (toʻrt unsur), “Nuqot” (hikmatli soʻzlar) kabi asarlarni yozgan. M. Bedil falsafada panteist boʻlib, xudo va tabiatni aynan birdaydir, bir-biriga mos tushadi, degan fikrda turgan. Oʻz davrining atoqli faylasufi

va shoiri hisoblangan Bedil Markaziy Osiyo xalqlari madaniy va falsafiy rivojiga ulkan hissa qo'shgan. Bedil yashagan paytlarda "Vaxdati vujud" (jismoniy borliq) va "Vaxdati mavjud" (olam borlig'i) oqimlari bo'lgan. "Vaxdati vujud" da "dunyo" – "xudo" demakdir, deyilgan bo'lsa, "Vaxdati mavjud"da – "xudo" – dunyo demakdir deb aytilgan falsafiy fikrlar o'rtaga tashlangan. Ya'ni birinchisida xudoni haqiqiy real, deb tushunilgan bo'lsa, qolgan narsalar xudoning karomati, shu'lasidir, deb tushuntirilgan. Ikkinchisida esa tabiatning abadiyligi materiya va ruhning birligi, xudo olamni o'zida mavjudligi, deb tahlil qilingan.

Bedilning falsafasida barcha borliq havodan tashkil topgan. U o'zining "Chor unsur" asarida substansiya – "havo"dir, deb tushuntiradi. "Irfon" asarida esa, "havo" – barcha mavjud narsalarni yaratuvchisi (vujudumavjud) deb izohlaydi. Havo-Bedil fikricha, - mutloq, abadiy, harakatchan, yengil, rangsizdir. U asosan yuqori va quyi tomon harakat qiladi. Havo o'zida suv zarrachalarini, olov zarrachalarini, yer zarrachalarini singdiradi. Mazkur narsalarning qo'shilmasi borliqdagi predmet va hodisalarni keltirib chiqaradi. Bedilning bu fikrlaridan ma'lumki, tevarak-atrofdagi barcha turdagi predmet va hodisalar doimiy harakatda, rivojlanishda, aloqadorlikda, bog'lanishdadir. U o'zining "Chor unsur" kitobida tabiat abadiy haqiqatdir, ya'ni abadiy bordir, uning ko'rinishlari, shakllari, xilma-xilligi ham o'zidadir, deb ifodalaydi. Olam sifat jihatdan bir me'yorda turmaydi. Materiya shaklga egadir. Shaklsiz materiya – materiya shaklsiz bo'lmaydi. Materiya pardani ochmasa, shakllar ifodalanmaydi.

Bedil ta'limotida mavjudot birligiga katta ahamiyat bergan. Modda bilan ruh, tan bilan jon o'zaro aloqadadir. Uning fikricha jismlardan tashqarida ruh olami bor, deyish noto'g'ridir. Jismlar olamini ruhlarsiz tushunish ham to'g'ri emas. Tan quvvati kuchi, organizmning tirikligidir. Agar organizmga zarar yetsa, ruhning quvvati ham zararlanadi. Bedil falsafasining asosiy muammolaridan biri u olamni bilishga ham e'tiborni qaratdi. Bilishning birinchi bosqichi ob'ektiv olamdirdi. Moddiy olamni ta'sirida bilimni hosil qiluvchi his-tuyg'ular, sezgilar harakatga keladi. Sezgi organlari faoliyatini to'g'ri tushungan Bedil, hidlash, ko'rish, ta'm bilish, eshitish va teri orqali sezishlarni mohiyatini tahlil qilib berdi. Bedil falsafasida olamni bilish faqat sezgilar bilan chegaralanmaydi, balki insonning aql-farosati, tafakkuri bilan ham katta ahamiyat kasb etadi. Ya'ni bilishda hissiy va aqliy tomonlarni dialektik munosabatini to'g'ri tushunadi.

Bedil o'z davrining ilg'or tafakkur egasi sifatida ijtimoiy hayot masalalariga ham o'z e'tiborini qaratdi. Uning asarlari va she'rlarida turmush tarzining xilma-xil sohalari ochib berilgan. Ma'lum qarashlarida insonlarni birdamlikka g'ayrat, shijoatga chorlab:

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

Himmat kamarini bog'lagan hamon,
Chumoli yengadi sherni begumon –

degan bo'lsa, ikkinchi bir fikrida rahbarlar faoliyatini tasvirlab: “Dunyoda odamgarchilikni bilmaydigan arbobdan madad kutib, umringni zoe o'tkazma” deb nasihat qiladi. O'z faoliyatida xalqlar o'rtasidagi munosabatlarni tiyran sezib, adolat, osoyishtalik, yurt tinchligi bo'lishini orzu qilgan:

Agar qilcha nizo bo'lsa odamda,
Yo'qolur osoyish, tartib olamda.
Yuz xumda tiniq sut bo'lsa, barini –
Achitar nim tomchi sirka bir domda.

Bedilning falsafasida inson faoliyati markaziy o'rinni olgan. U bir she'rida
Insonning qiymati emas so'mu zar,
Insonning qiymati ilm ham hunar.

deb fikr bildiradiki, bu fikrda insonning qadri faqat moddiylik boylik emas, balki, uning qiymati ilm va hunar bilan belgilanadi. O'zining falsafiy fikrlari bilan dunyo falsafiy jamiyatidan munosib o'rin olgan.

M. Bedil olamni zabt etishning birdan bir yo'li fan orqali deb tushunadi. Bu esa uning falsafasini asosini tashkil etadi. Fanni ishlab chiqarish bilan bog'lashga chorladi. Demak, uningcha amaliyot bilan, tajriba bog'lanmasa barcha bilimlar inson qalbiga yetib bormaydi. U o'z falsafasida insonlarni halol ishlab, halol yeyishga chaqirdi. Tamagarchilik, yolg'onchilik, loqaydlik bilan yashovchilarni tanqid qiladi. Bu haqda yaxshilardan begona bo'lmayin desang, yomon so'zlovchilar, g'iybatchilar bilan do'st bo'lma, o'zingni to'g'ri ko'rmoqchi bo'lsang, oynaning orqasiga qarama – deb aytgan, falsafiy-axloqiy fikrlari bizning zamonamiz uchun ham katta ahamiyatga egadir.

O'rta Osiyo falsafiy fikrlarini rivojlanishida muhim hissa qo'shgan ulkan faylasuf Boborahim Mashrab (1657-1711)dir. U yashagan davr ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni keskinlashgan bir davri edi. Toj-taxt uchun kurashlar davom etayotgan, xalqning ahvoli og'irlashayotgan edi.

Mashrab falsafasida insonlarni himoya qilish asosiy g'oya bo'lgan. Uning qarashlari “Devoni Mashrab” she'rlar to'plamida aks etgan bo'lib, bu to'plam bizgacha yetib kelgan. Ushbu to'plamda o'zi yashagan davrni “/urbatxona” deb aytadi. Adolatsizlik va jaholatni, zulm-zo'ravonlikni qoralaydi. Xalq faoliyatini olqishlaydi:

Dili tig'i sitamdan yora bo'lgan xalqni ko'rdim,
Tani dardu olamdin pora bo'lgan xalqni ko'rdim,

deb, xalq faoliyatini ayanchligidan afsuslanadi. Boborahim Mashrab adabiyoti tasavvuf ilmi bilan bog'langan. Bahouddin Naqshband ta'limoti bilan sug'orilgan.

REFERENCES:

[1] Salimov, B.L., Allamurodov, K.B., Toshkhojaev, K.K. (2023). Prospects of Development of Communication and Transport System in Uzbekistan. WEB OF SYNERGY: International Interdisciplinary Research Journal. 2(2), Page 342-346.

[2] Salimov, B.L., Narzullaev, J.A., Sodikov, T.I. (2023). The Social Significance of Roads and Ongoing Road Construction Work. International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD). 1(2), Page 311-313.